

Centrum pro výzkum
toxických látek
v prostředí

Stabilita a chaos v ekologii

**Inovace a rozšíření výuky zaměřené
na problematiku životního prostředí na PŘF
MU (CZ.1.07/2.2.00/15.0213) spolufinancován
Evropským sociálním fondem a státním
rozpočtem
České republiky**

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

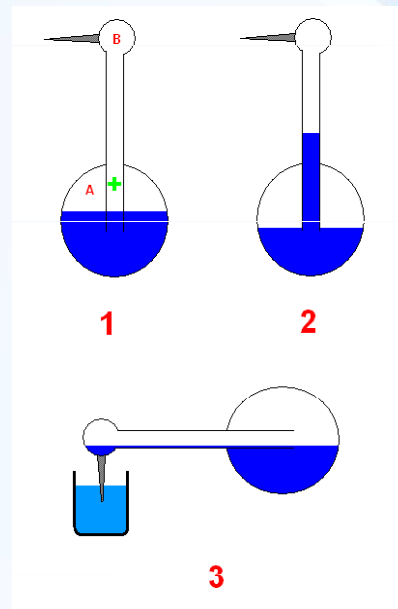

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Centrum pro výzkum
toxických látek
v prostředí

Základy termodynamiky využitelné v ekologii

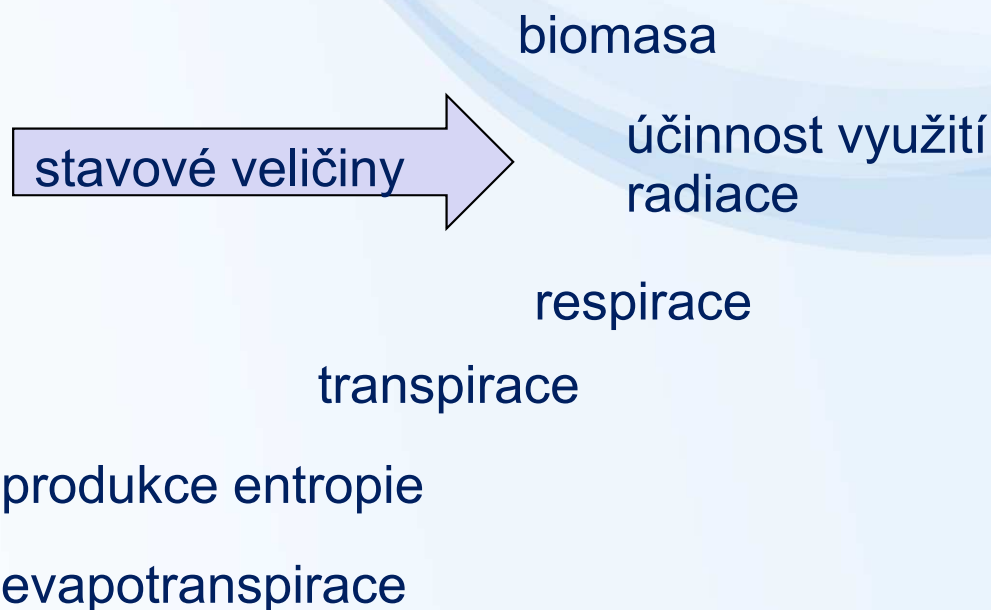

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Proč termodynamika?

Termodynamika je věda, která hledá vztahy mezi jednotlivými veličinami popisujícími stav systému, tzv. stavovými veličinami

Termodynamika popisuje vývoj těchto stavových veličin v čase.

Základní uvedení do termodynamiky je plné definic...

V termodynamice se setkáváme s jistými (stanovými) veličinami, sloužícími k popisu stavu systému. Tyto veličiny někdy bývají označovány také pojmem parametry.

Parametry systému jsou makroskopické veličiny, které charakterizují vlastnosti termodynamického systému a jeho vztah k okolí.

Stav termodynamického systému je minimální soubor informací (stavových veličin) umožňující predikovat další chování systému v jistém směru.

Stav systému shrnuje paměť systému a historii působení okolí na systém.

... potřebujeme jasně definovat pojmy

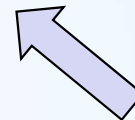
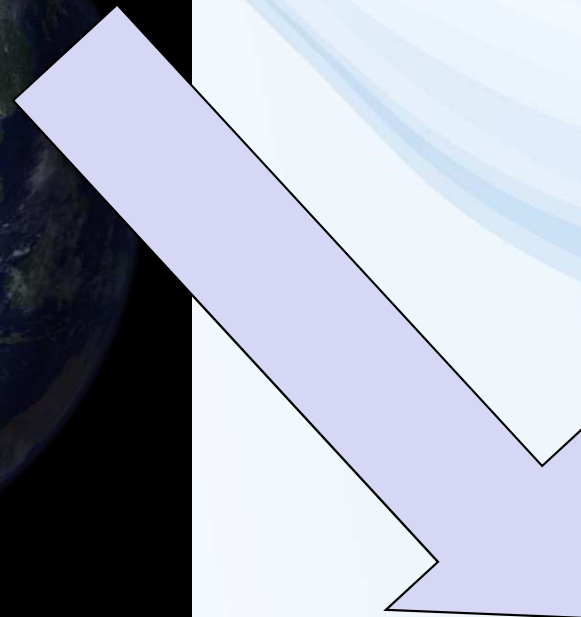
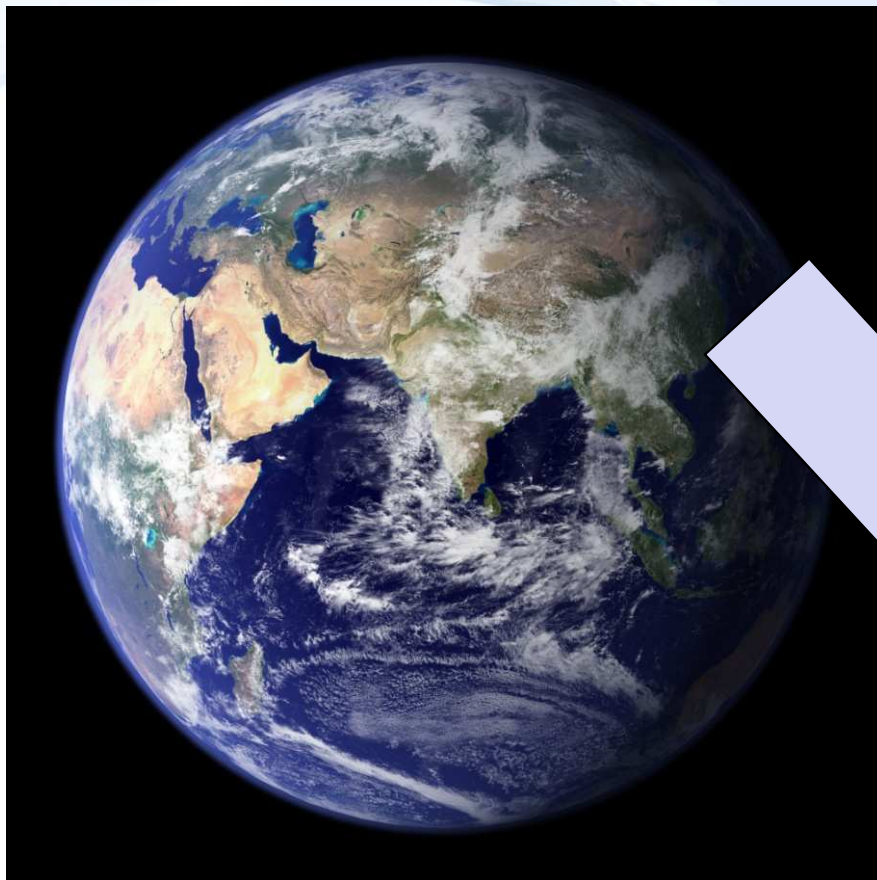

Ááále s pomocí nerovnovážné termodynamiky se dokážeme přiblížit odpovědi na základní otázky:

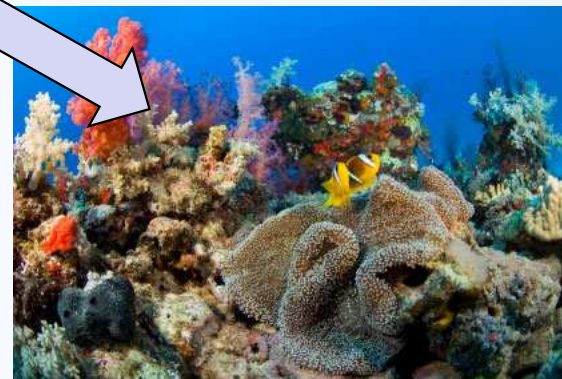
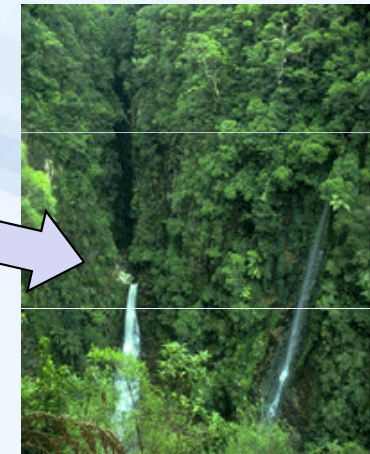
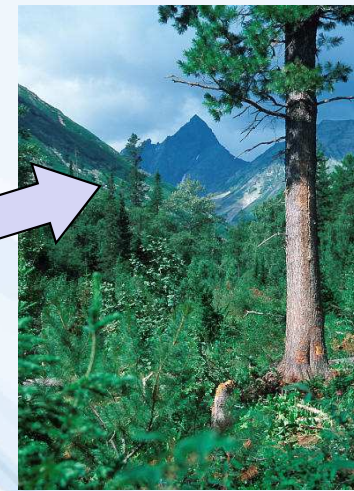
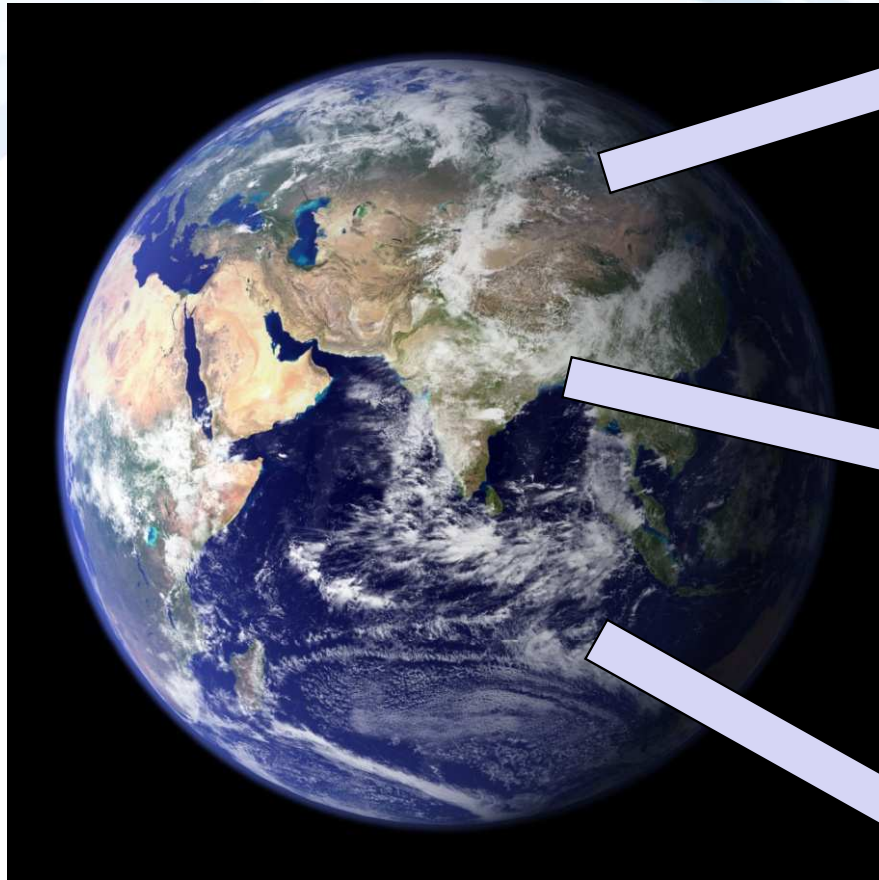
- Jak je možné, že existuje život?
- Co zodpovídá za stabilitu živých systémů v určitém časovém měřítku???

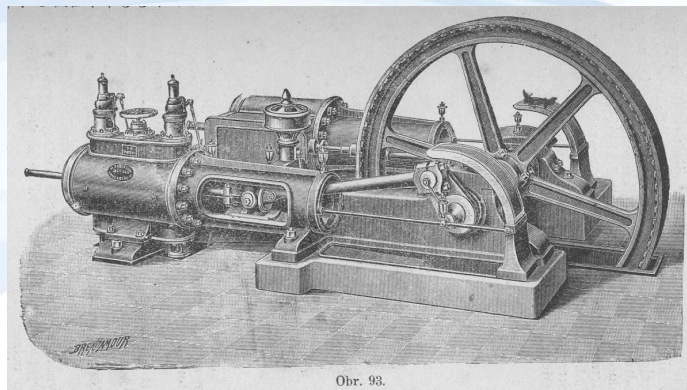

Asymetrie vztahu systém-prostředí v ekologii

Dělení systému na subsystémy

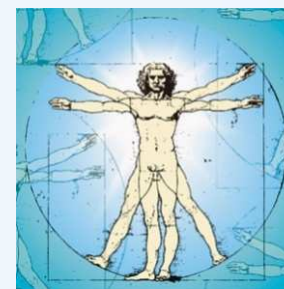

Klasická (rovnovážná) termodynamika se začala rozvíjet až po rozšíření parního stroje na začátku devatenáctého století.

Pro popis živých systémů však potřebuje popisný rámec **nerovnovážné termodynamiky**.

V termodynamice rozlišujeme na základě interakce s okolím tři druhy systémů.

Veličiny popisující systém dělíme na *extenzivní* a *intenzivní*.

Toto rozdělení není pouze formální a je stěžejní pro pochopení řady termodynamických modelů a přístupů.

extenzivní veličiny (nazývané také globální) se vztahují k systému jako celku.

Mezi extenzivní parametry tedy patří například hmotnost systému m , jeho objem V , celková energie E , celkový počet částic v systému N , entropie S , teplo obsažené v systému Q (nikoliv teplota!), celkový náboj v systému Q atd.

Extenzivní parametry jsou tedy aditivní:

$$m = m_1 + m_2 + m_3 \dots + m_{15}$$

system popsat i pomocí veličin, které nejsou aditivní, například celkovou teplotu daného systému nezískáme součtem teplot jeho subsystémů

takové veličiny nazýváme lokálními
– *intenzivními parametry*

vztah hustoty a hmotnosti jako modelový příklad vztahu mezi intenzivními a extenzivními parametry:

$$\rho = \frac{m}{V} \quad \rho_1 = \frac{N_1}{V_1} \quad \rho = \frac{N_1 + N_2}{V_1 + V_2} \quad \rho = \frac{\rho_1 V_1 + \rho_2 V_2}{V_1 + V_2}$$

hustota tedy vyjadřuje kolik „hmoty“ je obsaženo v daném objemovém elementu systému

další intenzivní parametr, teplota T , vyjadřuje kolik tepla je v daném místě systému obsaženo

mimo hustoty a teploty jsou dalšími intenzivními parametry systému například chemický potenciál μ , tlak p , elektrické napětí U

ostatní intenzivní veličiny, mají k odpovídajícím extenzivním veličinám stejný vztah jako teplota k teplu, tzn., vždy se jedná o hmotnostní hustoty příslušné (párové) extenzivní veličiny v daném místě:

tak elektrické napětí souvisí s elektrickým nábojem, chemický potenciál s molaritou příslušné chemické sloučeniny, tlak s objemem

intenzivní parametry bývají většinou snáze změřitelné, zvláště pro větší systémy

studium vztahů mezi extenzivními a intenzivními veličinami tvoří základ pro formulaci termodynamických zákonů

pro popis energetických změn v systému zavádí termodynamika různé veličiny, pro nás jsou důležité především:

celková energie systému E

vnitřní energie systému U

práce, kterou systém vykoná na svém okolí A

práce, kterou vykoná okolí na systému A'

teplo obdržené systémem od jeho okolí Q

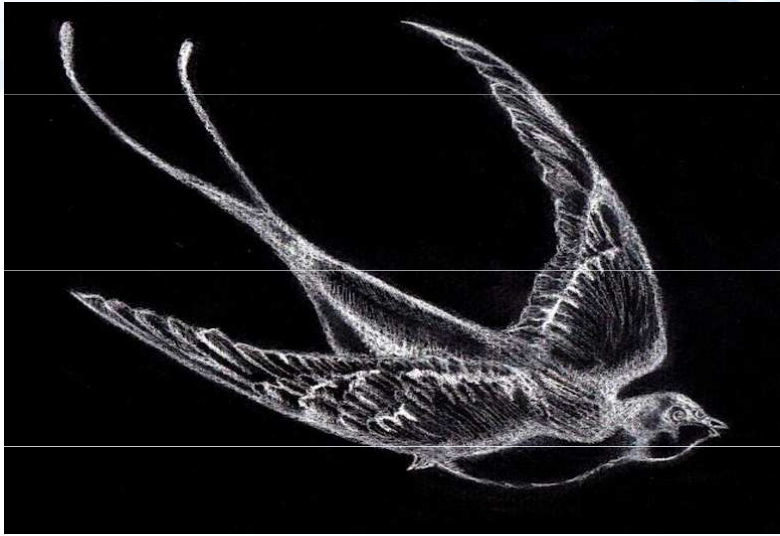
entropie systému S

enthalpie systému H

Gibsova energie systému G

celková energie systému E , zahrnuje všechny formy energie, které u daného systému nalézáme

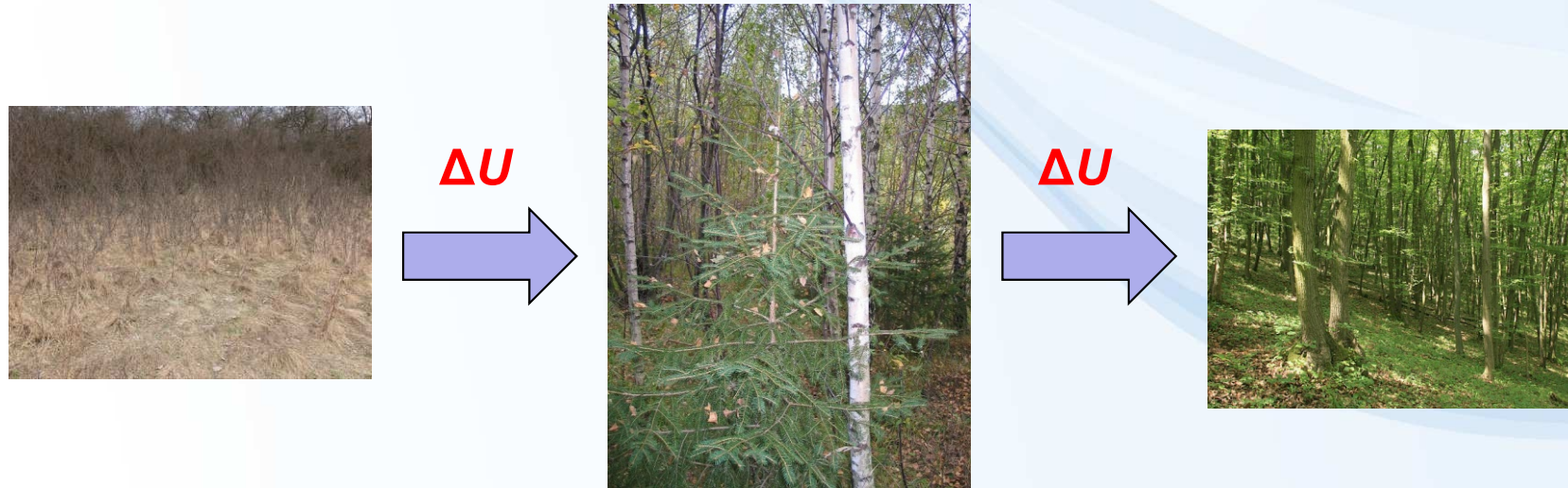

vnitřní energie U , je extenzivní stavovou veličinou, tedy veličinou popisující stav systému

$$E = U + E_{kin} + E_{pot}$$

pokud chceme kvantitativně zkoumat vztah mezi ekosystémem (organismem) a jeho prostředím, představuje pro nás vnitřní energie důležitý bilanční nástroj

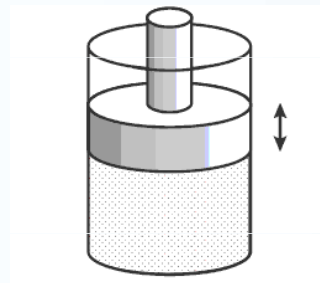
první zákon termodynamiky, nazývaný také první princip termodynamicky a zákon zachování hmoty jsou zákony bilančními

vnitřní energie izolovaného systému je konstantní

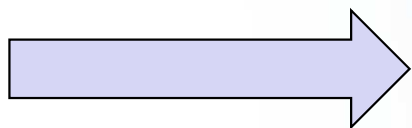

Celková energetická bilance daného systému se tedy může měnit pouze tehdy, jeli systém otevřený, což každý živý systém je.

Vnitřní energie otevřeného systému tedy může být zvýšena působením prostředí na tento systém:

pokud má síla zvýšit vnitřní energii systému, musí působit v dynamickém módu

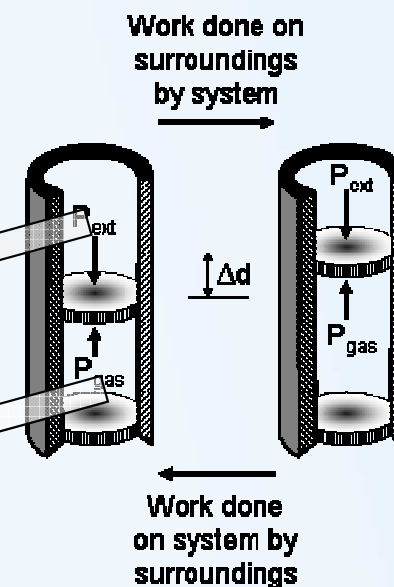

klasický příklad s pístem

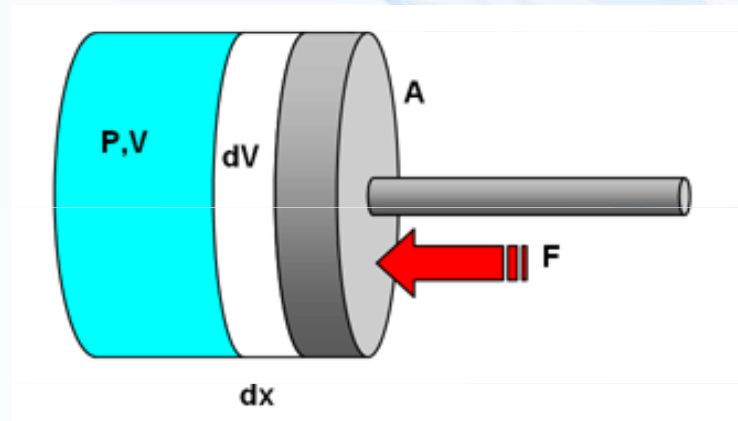
$$F = sp$$

p

p'

pokud platí $p > p'$, potom se píst začne posouvat, externí síla působí na systém v dynamickém módu, vnitřní energie systému U roste

síla působící v dynamickém módu koná práci:

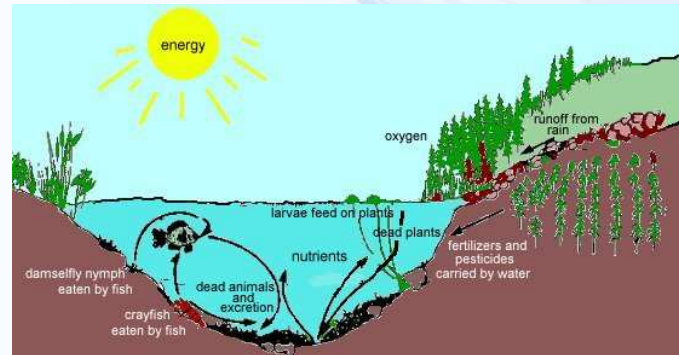
$$dA = Fdx = p.s.dx$$

to znamená, že zvýšení vnitřní energie systému se děje na základě toho, že **prostředí koná na systému práci dA**

Pokud tedy prostředí vykoná na systému určitou práci dA , zvýší vnitřní energii systému, tato práce může být využita ke změně kinetické a potenciální energie systému, ke změně chemického složení systému atd.

všechny energetické výměny mezi prostředím a okolím lze vyjádřit formou práce, s výjimkou tepla Q :

$$dU = dQ + dA$$

ovšem rovněž systém může konat práci na prostředí...

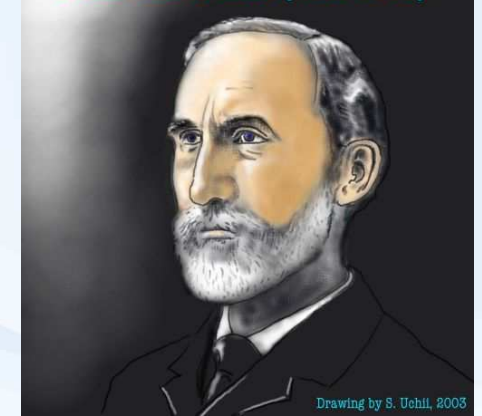
pro jednoduchost použijeme opět příklad s pístem:

$$dA = F \cdot dx = p \cdot s \cdot dx$$

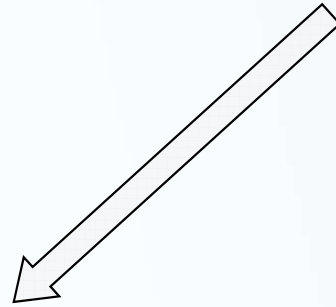
$$dA = p \cdot dV$$

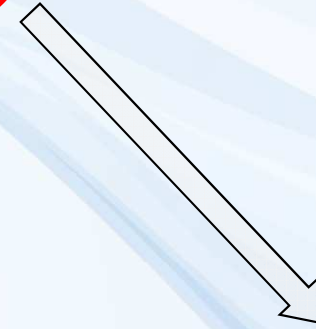
Josiah Willard Gibbs (1839-1903)

$$dA = p \, dV$$

intenzivní parametr

extenzivní parametr

tento vztah zobecnil Gibbs:

každý druh energie je možné vyjádřit jako součin
intenzitního (např. μ_i – chem. potenciál) a odpovídajícího
extenzivního (Δn_i – přírůstek molů dané složky i) parametru

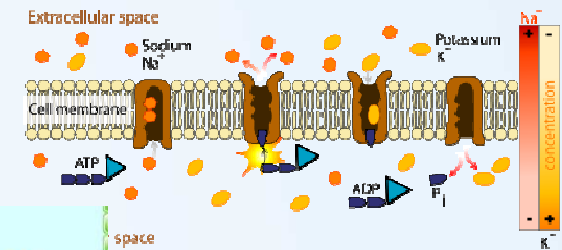
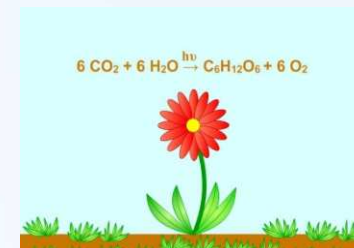
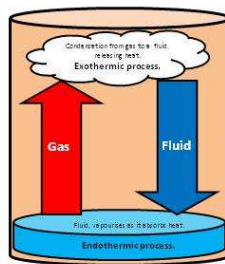
toto zobecněné tvrzení je hlavní myšlenkou slavné Gibbsovy rovnice pro změnu vnitřní energie systému, tak často používané pro energetickou bilanci fyzikálních, chemických a **biochemických dějů**

odpovídajícím extenzivním parametrem k teplotě T je entropie S , veličina, které budeme věnovat obzvláštní pozornost později, platí tedy

$$dQ = TdS$$

dU = tepelná výměna + mechanická práce + chemická práce:

$$dU = TdS - pdV + \sum \mu_m dn_m$$

pokud chceme změnit hodnotu některé intenzivní veličiny, musíme vždy změnit veličinu extenzivní, například změnit objem, náboj, počet molů, hmotnost atd.

následná změna odpovídajících intenzivních parametrů nám poté prozradí, do jaké míry jsme vlastnosti systému ovlivnili

Forma energie	Extenzivní veličina	Intenzivní veličina
teplo	entropie S (J/K)	teplota T (K)
expanze	objem V (m ³)	tlak p (Pa = kg/s ² m)
chemická	molarita M (mol)	chemický potenciál μ (J/mol)
elektrická	náboj Q (e)	napětí (V)
potenciální	hmotnost m (kg)	$\frac{1}{2} v^2$ (m ² /s ²)
kinetická	hmotnost m (kg)	$\frac{1}{2} v^2$ (m ² /s ²)

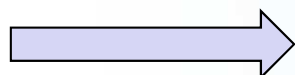
Cesta k pochopení významu a definice *enthalpie*

pouze objemová práce a výměna tepla:

$$dU = TdS - pdV$$

pak pokud $V = K$ (izochorický děj):

  $dU = TdS = dQ$

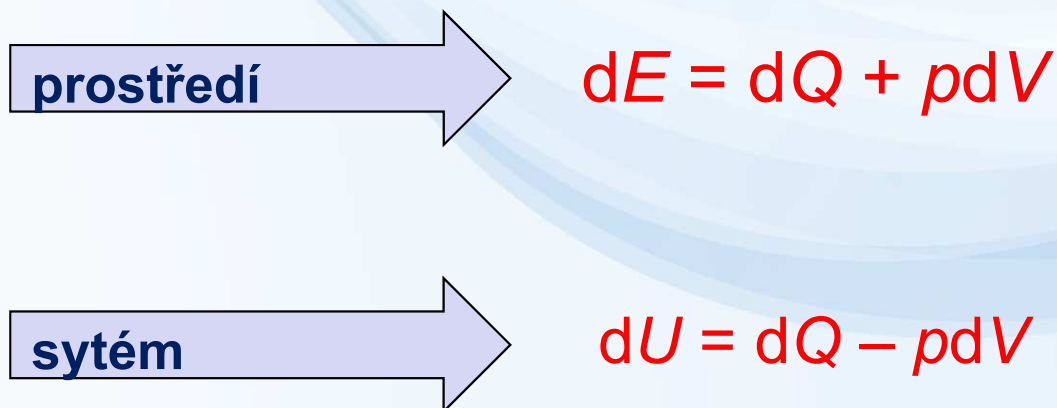
pro systémy, ve kterých existuje výměna tepla s okolím a které konají pouze objemovou práci, je změna jejich vnitřní energie při izochorickém ději rovna odevzdanému/přijatému teple

v přírodě však pozorujeme mnoho procesů, při kterých plyn expanduje ze systému do prostředí...

hlediska teplotní výměny mezi systémem a okolím dělíme reakce na endotermické a exotermické

výměna energie systém-prostředí:

teplo vyměněné při příslušných chemických a biochemických reakcích je relativně snadno měřitelné

...potřebovali bychom tedy veličinu, která energetické změny v systému za konstantního tlaku (zhruba, tak jako při většině dějů v přírodě) popíše pouze na základě vyměněného tepla...

$$dU = dQ - pdV \quad \longrightarrow \quad U + pV + (-pV) = Q - pV$$

ENTHALPIE

$$H = U + pV \quad \longleftarrow \quad U + pV = Q$$

pokud příslušná chemická reakce probíhá za konstantního tlaku, nemá případně probíhající expanze (komprese) systému vůči okolí na bilanci enthalpie vliv a tato bilance je zcela určena členem dQ:

$$dH = TdS - pdV + d(pV) \quad \longrightarrow \quad dH = dQ$$

$$dU$$

znamena to, že pokud příslušná chemická reakce probíhá za konstantního tlaku, nemá případně probíhající expanze (komprese) systému na bilanci enthalpie vliv a tato bilance je zcela určena členem dQ

energetická bilance chemické reakce probíhající za konstantního tlaku a teploty je rovná rozdílu enthalpií reaktantů a produktů

proto se zavádí standardní enthalpie sloučeniny, která je definována jako teplo reakce při kterém vzniká příslušná sloučenina ze svých prvků za standardních podmínek

Ještě jednou příklad s pístem...

práce prostředí na systému:

$$dU_{01} = dQ + dA$$

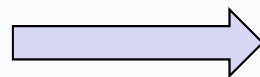
práce systému na prostředí:

$$dU_{10} = dQ' + dA'$$

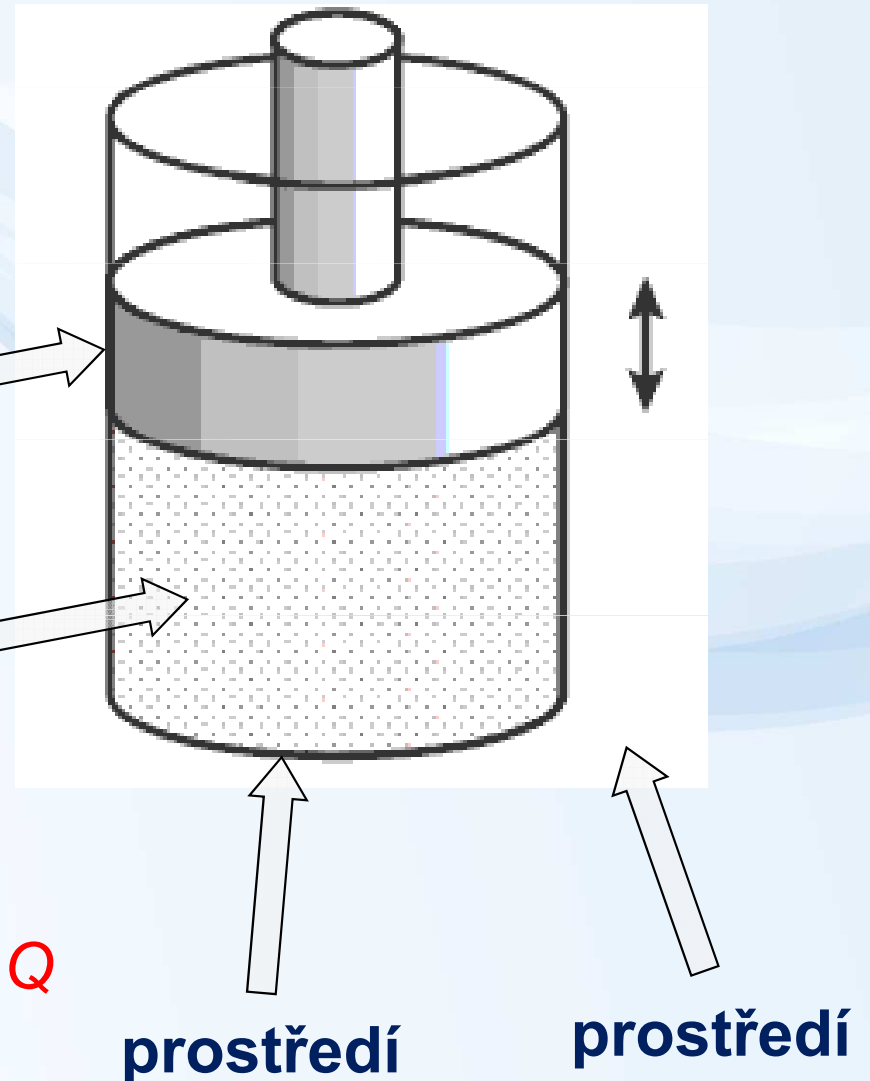
uvažujme, že $dU_{01} = dU_{10}$

ovšem to neznamená, že platí $dQ' = dQ$
a $dA = dA'$

pokud plyn posouvá pístem, dochází ke tření

ireverzibilitnost

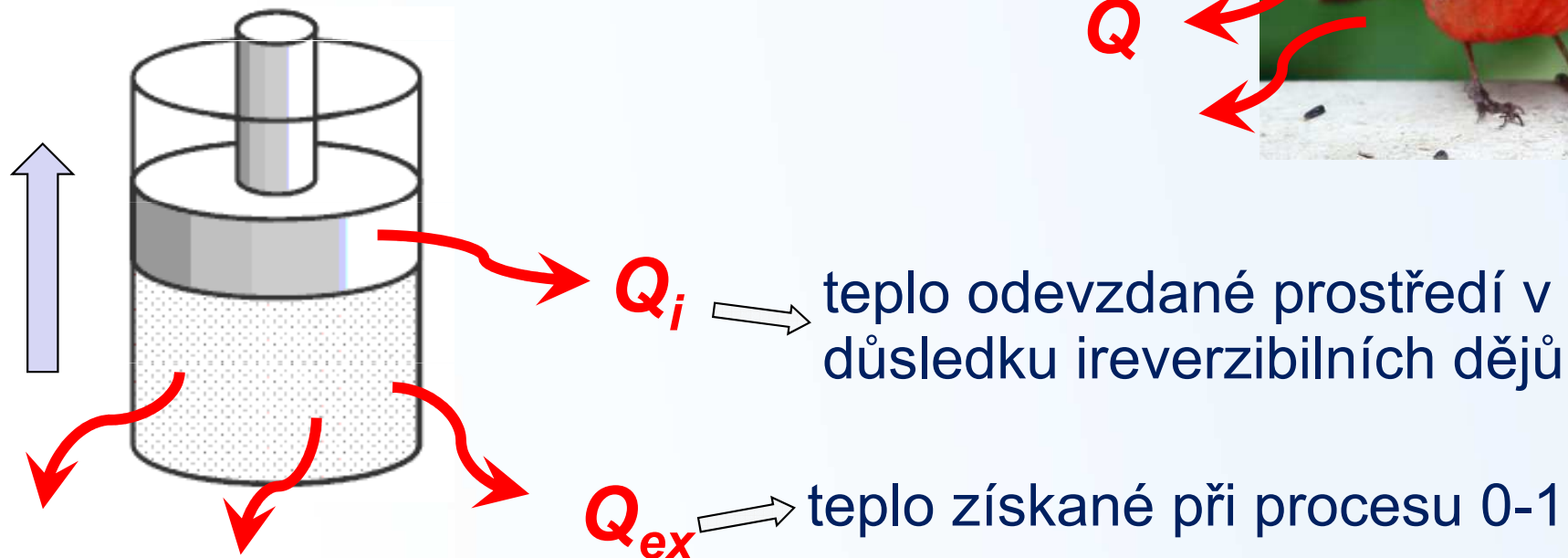

práci vykonanou systémem na prostředí můžeme vzhledem k ireverzibilitě rozepsat jako:

$$dA' = dA_u + dA_{ir}$$

člen dA_{ir} nazýváme ireverzibilní prací, tedy prací, která je znehodnocena, všechny děje v přírodě jsou nevratné, a proto například nemůžeme využívat se 100% účinností přijatou potravu

dA_{ir} odpovídá „odpadnímu“ teplu, které při nevratných (ireverzibilních) procesech vždy vzniká

při nevratných prosech tedy platí:

$$dA_{ir} > 0$$

$$dA_{ir} = d_i Q$$

jelikož víme, že teplo lze vyjádřit jako TS , platí pro nevratné procesy

$$dQ = TdS > 0$$

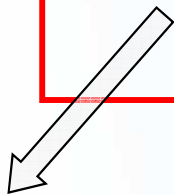
$$dS = dQ/T > 0$$

tato rovnice je matematickou formulací druhého zákona termodynamiky

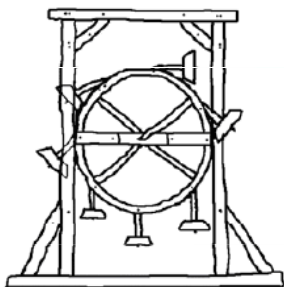
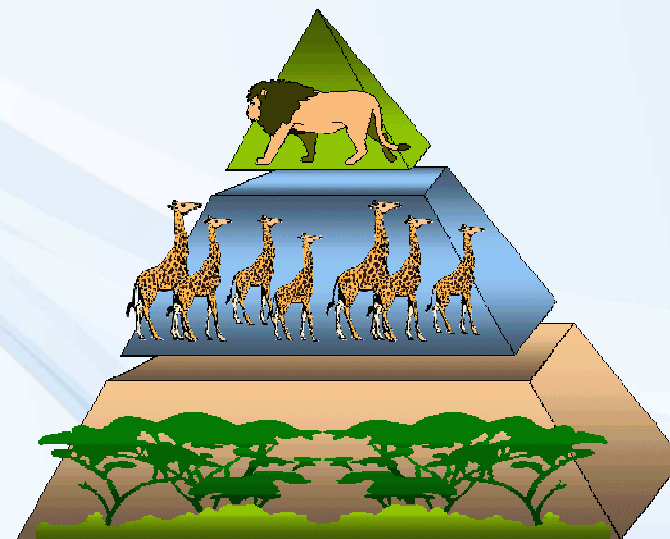
$$dS = \frac{dQ}{T} \geq 0$$

$$dS = \frac{dQ}{T} \geq 0$$

klíč k pochopení nevratnosti a
role tepla jako formy energie

*je nemožné sestrojít stroj pracující se 100%
účinností (perpetuum mobile 2. druhu)*

všechny děje probíhající v přírodě jsou nevratné, v přírodě
pozorujeme něco, co bývá označováno jako šipka času

bilanci entropie *systemu* můžeme zapsat jako:

$$dS = d_iS + d_eS$$

d_eS je množství entropie, které projde přes hranice systému

d_iS popisuje produkci entropie uvnitř systému

dle podmínky nevratnosti platí pro všechny přírodní systémy:

$$d_iS > 0$$

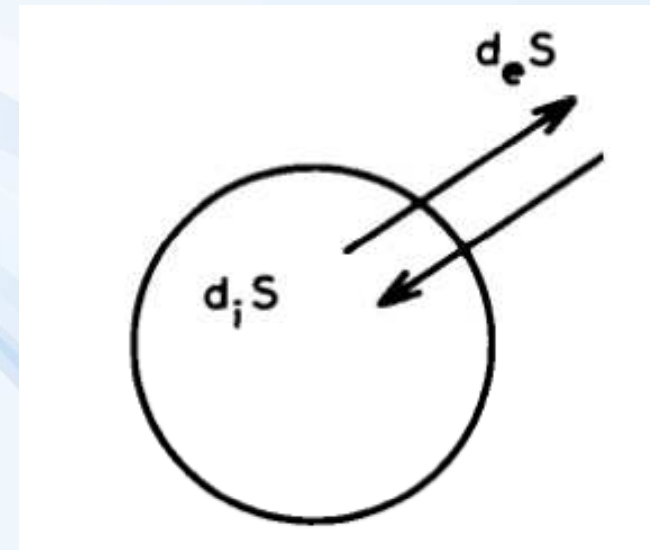
pokud je systém izolovaný platí:

$$dS = dS_i$$

pokud uvažujeme i vratné, děje, tedy děje, při kterých nedochází ke změně entropie, můžeme pro izolovaný systém psát:

$$dS \geq 0$$

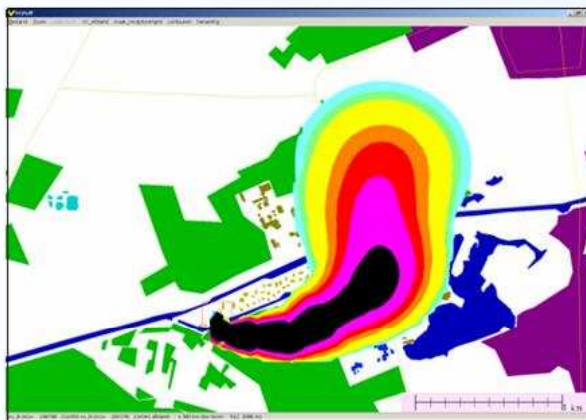
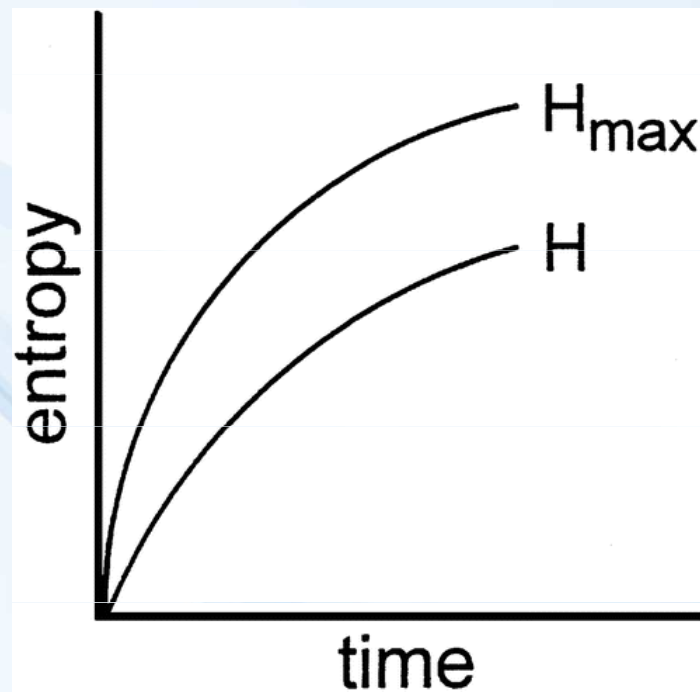
entropie *izolovaných* systémů zůstává konstantní nebo roste

entropie izolovaného systému tedy roste, až dosáhne maxima v rovnovážném stavu, v tomto stavu všechny procesy v systému ustávají a systém již se dále nevyvíjí

tento stav je velmi důležitý pro izolované systémy a systémy, které nemají mechanismy k tomu, aby udržovali toky mezi sebou a svým prostředím

tyto systémy podléhají tedy samovolnosti určené 2. zákonem

entropie je tedy veličina, pomocí které můžeme popsat evoluci systému

maximum entropie pro daný systém = termodynamická rovnováha

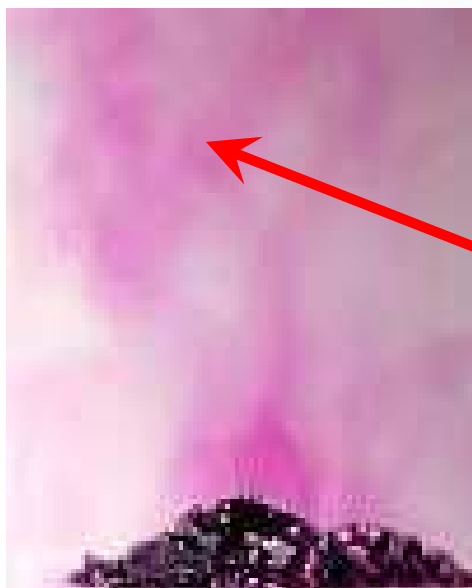
entropie ale není jen jakýmisi vyčíslením nevratné práce při ireverzibilních dějích...

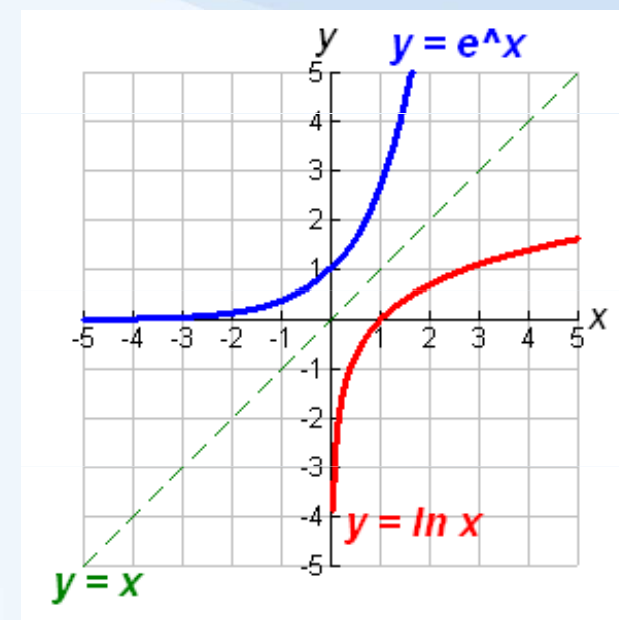

$$S = k \cdot \log W$$

tvoří most mezi termodynamikou, teorií
pravděpodobnosti, informační teorií

v plynném skupenství
jsou molekuly
uspořádány náhodně,
organizace je nižší, tento
stav systému má větší
pravděpodobnost W

jelikož uspořádané struktury jsou mnohem méně pravděpodobné, než struktury neuspořádané, je zřejmé, že entropie vyjadřuje i míru uspořádanosti systému

system s vysokou uspořádaností, například živočich, má hodnotu entropie extrémně nízkou, po jeho smrti hodnota entropie roste, až dosáhne maxima ve stavu termodynamické rovnováhy

předešlý vztah si rozebereme později v souvislosti se vztahem entropie k informaci, informačnímu obsahu ekosystémů a biodiverzitou

ještě jednou zdůrazněme, že kritériem pro termodynamickou rovnováhu je maximální entropie a tedy vysoká míra neuspořádanosti

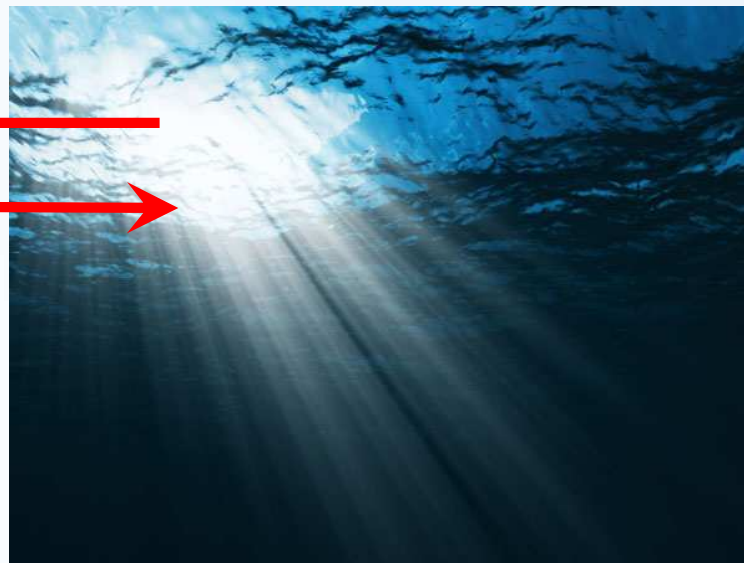
Ale! entropie může být kritérium pro vývoj systému jen tehdy, pokud je daný systém adiabaticky (nevyměňuje s okolím teplo) izolovaný...

$$dS = dS_i = \frac{dQ}{T}$$

pokud systém může přijímat či odevzdávat teplo, celá situace se komplikuje, jelikož jak vyplývá z předešlých vztahů obecně příjem tepla, znamená nárůst entropie, kdežto odevzdání tepla její pokles

přírodní systémy nejsou adiabaticky izolované

potřebovali bychom tedy veličinu, která bude kritériem pro vývoj systémů v přírodě, které nejsou adiabaticky izolované...

můžeme vyjít z entalpie, která je vhodná pro popis procesů za konstantního tlaku a odečíst od ní energii způsobující, že daný systém má jistou teplotu T ,

za konstantního tlaku a teploty pak můžeme psát:

$$G = H - TS$$

tato veličina se nazývá Gibbsova volná energie

tato veličina tedy popisuje množství entalpie, které je možno přeměnit v práci

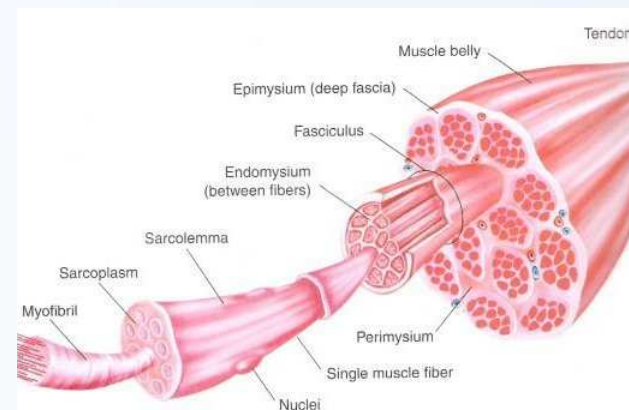
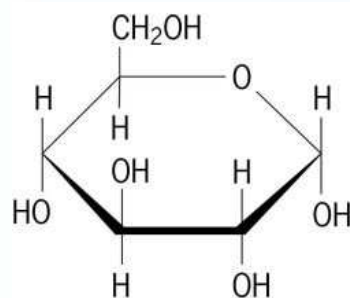
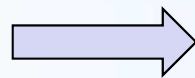

Figure 1: Muscle belly split into various component parts (from Essentials of Strength Training & Conditioning, National Strength & Conditioning Association)

Gibbsova energie musí dosahovat v termodynamické rovnováze minima, jelikož systém již nemá žádný potenciál konat práci.

tedy v termodynamické rovnováze je změna Gibbovy energie systému buď nulová, a nebo v systému probíhají fluktuace Gibbovy energie způsobené interakcí mezi prostředím a systémem a ty mohou být pouze kladné

$$\delta G_0 \geq 0$$

$$dG = TdS - pdV + \sum \mu_i dn_i$$

evaporace transpirace **asimilace**

$$(dG)_{p,T} = \sum \mu_i dn_i$$

Gibsova energie má několik synonym: volná enthalpie, Gibbsova volná energie, Gibbsův potenciál nebo Gibbsova funkce

Pro děje v přírodě, které probíhají zpravidla za konstantního tlaku a aproximativně konstantní teploty je tato funkce častým nástrojem jejich popisu.

Podobně jako definujeme standardní změnu entalpie, definujeme i standardní změnu Gibbsovy energie ΔG_0 , definovanou pro teplotu 25 st. C a podmínky, kdy koncentrace (aktivity) reaktantů a produktů jsou rovny jedné.

chemický potenciál μ :

$$\mu = \frac{\delta G}{\delta n}$$

chemický potenciál tedy odráží energetickou míru změn při změně látkového množství jisté sloučeniny

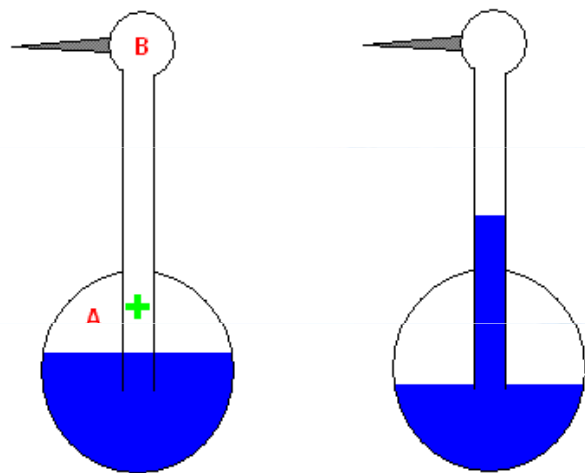
čím je chemický potenciál vyšší, tím je daná reakce energeticky bohatší

pokud uvažujeme změnu Gibbsovy energie jednoho molu chemicky čisté látky, pak je tato hodnota rovna právě hodnotě chemického potenciálu:

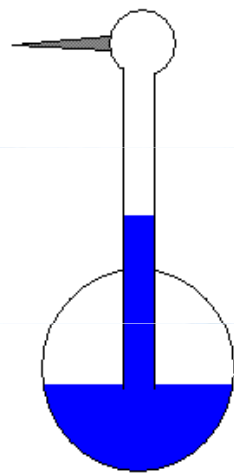
$$\mu = G_m$$

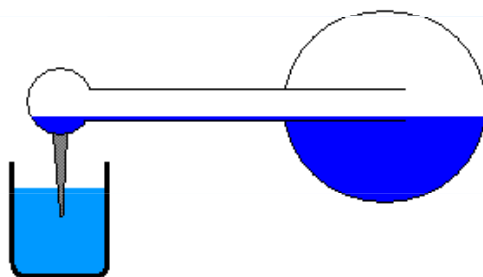

1

2

3

Centrum pro výzkum
toxických látek
v prostředí